

तिफुण

वर्ष : १५ वे। अंक : दुसरा
एप्रिल ते जून : २०२४

भारतीय आदिवासी लोकधारा विशेषांक

• संपादक •

डॉ. शिवाजी भिकाजी हुसे

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.J. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231-573X

साहित्य, कला आणि
लोकसंस्कृतीला वाहिलेले

त्रैमासिक

तिफण

भारतीय आदिवासी
लोकधारा विशेषांक

वर्ष : १५ वे, अंक : दुसरा
एप्रिल ते जून : २०२४

संपादक : डॉ. शिवाजी हुसे
अतिथी संपादक : डॉ. संतोष धनेधर

■ संपादक मंडळ

डॉ. सर्जेराव जिगे, डॉ. दिलीप बिरुटे,
डॉ. ताहेर पठाण, डॉ. रामचंद्र झाडे,
डॉ. सुभाष बागल, डॉ. दत्तात्रय डुंबरे,
डॉ. सुभाष शेकडे, डॉ. सुखदेव इघारे,
डॉ. प्रेमला मुखेडकर, डॉ. राजकुमार मुसणे,
डॉ. रंजना कदम, डॉ. यशवंत सांनुने

■ मुद्रक

रुद्रायणी, छत्रपती संभाजीनगर.

■ मुखपृष्ठ, मांडणी व सजावट

मंदार नागरे, छत्रपती संभाजीनगर
मो. ९४०४६११५९६

■ मुखपृष्ठ छायाचित्र

डॉ. रमेश सूर्यवंशी, कन्नड

■ वर्गणी

वार्षिक सहयोग मूल्य : रु. ५०० -

■ वर्गणी अशीही भरता येईल-

संपादक, 'तिफण', बँक ऑफ महाराष्ट्र
शाखा : कन्नड, खाते क्र. 60287405377
आय.एफ.एस.सी. कोड क्र. MAHB0000259

■ स्वागत मूल्य : २५०/- रुपये

■ संपादन : अवैतनिक

■ साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

डॉ. शिवाजी हुसे, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड- ४३१ १०३,
जि. छत्रपती संभाजीनगर. मो. ९४०४०००३९८
E-mail: tifanprakashan2024@gmail.com

(या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

PRINCIPAL
T.S.'s.Sint.V.J.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri Tal Sakri Dist Dhule

पश्चिम खानदेशातील आदिवासी संस्कृती

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सारांश (Abstract)

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्याचा भाग हा पश्चिम खानदेश म्हणून ओळखला जातो. या प्रदेशात आदिवासी जमातींचे वास्तव्य असून ते या प्रदेशाचे सांस्कृतिक वैभव आहे. पश्चिम खानदेशात प्रामुख्याने भिल्ल, कोकणी, कोकणा, मावची, पावरा आदी आदिवासी जमातींचे वास्तव्य आहे. आदिवासी जमाती या प्रामुख्याने निसर्गपूजक असल्याने त्यांची सांस्कृतिक परंपरा ही निसर्गाशी निगडित आहे. आदिवासींची दैवते व श्रद्धास्थाने ही देखील निसर्गाशी संबंधित असून आदिवासींचे सण-उत्सव देखील निसर्गाच्या मानिध्यात आणि मुक्त वातावरणात सहजतेने साजरे केले जातात. अशाप्रकारे निसर्गाच्या कुशीत जन्मलेले, तेथेच पालन-पोषण झालेले आदिवासी लोक स्वाभाविकपणे नैसर्गिक जीवन जगतात; म्हणून निसर्ग हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. पश्चिम खानदेशाचा म्हणजेच धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील खूप मोठा भूप्रदेश हा आदिवासींच्या वास्तव्याने बहरलेला

असून आदिवासींच्या दिलखुलास व सहज सुंदर संस्कृतीने नटलेला आहे.

कळीचे शब्द (Key words)

आदिवासी, संस्कृती, दैवते, श्रद्धा, कुलदेवता प्रस्तावना

प्रामुख्याने मैदानी प्रदेशात 'भिल्ल' या आदिवासी जमातीचे वास्तव्य आहे. तर सातपुडा पर्वताच्या सानिध्यातील पहाडी पड्यात, घनदाट जंगलाच्या भागात प्रामुख्याने 'पावरा' या आदिवासी जमातीचे वस्तीस्थान आहे. यासोबतच 'कोकणी' व इतर काही आदिवासी जमाती या जिल्ह्यांमध्ये वास्तव्य करून आहेत. या आदिवासी समाजाने आजही आपली पारंपारिक संस्कृती जपून ठेवलेली आहे. आदिवासींची दैवते ही त्यांच्या जीवन जगण्याशी निगडित असून निसर्गातील घटक म्हणजेच त्यांची दैवते असतात. आदिवासींची निसर्गाप्रती असलेली कृतज्ञतेची भावना व श्रद्धा यामधूनच त्यांची दैवते निर्माण झालेली आहेत. याबरोबरच आदिवासींचे सण-उत्सव हे देखील

भारतीय आदिवासी लोकधारा विशेषांक 1 रू.५

PRINCIPAL
T.S.S's. Smt. W.J. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

निसर्गाला साद घालणारे असतात. त्यामुळे आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे निसर्गप्रमाणेच विशुद्ध स्वरूपाचे असल्याचे दिसते. त्याचा थोडक्यात वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

आदिवासी परंपरा - वृक्ष व प्राणीपूजा

आदिवासींच्या धार्मिक परंपरा निसर्ग आणि प्राणीपूजेतून निर्माण झालेल्या आहेत. निसर्गातील अनाकलनीय हे पूजनीय मानण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत वैदिक काळापासून चालत आलेली आहे. आकाश, चंद्र, सूर्य, तारे, ढग, वृक्ष, डोंगर, वाघ, सिंह, साप, विंचू, आकाशात लखलखनारी वीज अशा निसर्गनिर्मित सजीव व निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांची आदिवासी लोक पूजा करतात. त्याशिवाय आपल्या पूर्वजांना आणि पितरांनाही देव मानतात. त्यामुळे भूत-पिशाच देखील त्यांना देवासारखे वाटतात. आदिवासी समाज हा निसर्गाशी जवळीक साधणारा असून त्यांचे जीवन आणि संस्कृती हे जंगल, डोंगर व दऱ्याखोऱ्यांच्या सानिध्यात अलगदपणे फुलते व बहरते. त्यामुळे आदिवासी संस्कृतीत वेगवेगळ्या वृक्षांना जीवनातील विविध धार्मिकविधीप्रसंगी देव मानून पूजले जाते. वृक्षांप्रमाणेच वाघ, बैल यांची आदिवासी पूजा करतात. 'कोकणी' या आदिवासी जमातीत डोंगर देवाची पूजा केली जाते.

निसर्गाशी निगडित आदिवासींची दैवते व श्रद्धास्थाने

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचा पुढील दैवतांवर आणि श्रद्धास्थानांवर पूर्वापार असा अढळ विश्वास आहे. त्याचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे.

निलीचारी

पावसाळा प्रारंभ होऊन जमिनीवर अंकुरणारे गवत बोटभर वाढल्यावर भिल्ल या आदिवासी जमातीचे लोक 'निलीचारी' पूजनाचा दिवस ठरवितात. पूजेच्या

दिवशी प्रत्येक घरातील व्यक्ती पूजेत सहभागी होतात. कारण ही वाऱ्यावर डोलणारी हिरवाई त्यांच्या गाई-गुरांच्या, शेळ्या-मेंढ्यांच्या तोंडाचा घास होण्यापूर्वी निसर्गाप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा हा दिवस असतो. भिल्ल लोक हा पूजाविधी करताना निसर्गाप्रती नतमस्तक होऊन आणि धरणी मातेला वंदन करून भूत-प्रेत व मृताम्यांना दारूचे अर्घ्य देतात. तसेच नारळ फोडून भूमातेकडून आणि निसर्गाकडून अशाच कृपावर्षावाची कामना करून घरी परत येतात. भिल्ल 'निलीचारी' पुजतात, त्याप्रमाणेच पावरा जमात 'निलपा' या दैवताची पूजा करतात.

वागदेव

खानदेशातील आदिवासी समाजात वागदेवाची (वाघाची) पूजा केली जाते. धुळे-नंदुरबार जिल्ह्यातील सपाट प्रदेशात राहणारे भिल्ल नारळी पौर्णिमेच्या संध्याकाळी वागदेवाची पूजा करतात. तर नवापूर तालुक्यात पोळ्याच्या दिवशी म्हणजेच 'चौवरी आमास' च्या पूर्वसंध्येला वागदेवाची पूजा केली जाते. आदिवासींचे दैनंदिन जीवन हे कष्टमय आणि जंगल संपत्तीवर अवलंबून असते. त्यांच्या जीवनाचा आधार असलेले पशुधन हे त्यांना रोजच जंगलात चारण्यासाठी घेऊन जावे लागते. जंगलातील वाघ सिंह यासारख्या श्वापदांपासून आपल्या पशुधनाचे संरक्षण व्हावे या भीतियुक्त श्रद्धेतून त्यांनी वाघाला आपले दैवत मानले आहे.

खेतराड्यो देव

वागदेवाच्या पूजेच्या विधीनाट्यानंतर लगेच दुसऱ्या दिवशी सूर्योदयापूर्वी खेतराड्यो देवाची पूजा केली जाते. खेतराड्यो देव म्हणून शेता आणि परसबागेत पळसाची किंवा सागाची फांदी रोवून नारळ फोडतात. यामागे आदिवासींचा असा समज आहे की 'वागदेव' (वाघ) फिरत असताना त्याला खेतराड्यो देवाचे प्रतिकरूपी पळसाच्या किंवा सागाच्या फांद्या

भारतीय आदिवासी श्रद्धांप्रमाणे १५६

PRINCIPAL
T.S.S's.Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

दिसल्यावर इथे आपली पूजा झाली आहे, असे वागदेव समजतो. त्यामुळे तेवढ्या परिसरात तो उपद्रव करीत नाही, अशी आदिवासींची श्रद्धा आहे.

गोवाल देव

‘गोवाल देव’ म्हणजे ‘श्रीकृष्ण पूजन’ होय. गोवाल देव’च्या दिवशी प्रामुख्याने ज्यांच्या घरी गार्डगुरे आहेत अशा प्रत्येक व्यक्तीच्या घरी गोंट्यांची पूजा करतात. त्यानंतर गावातील पंचवीस-तीस माणसे, अनुभवी अशा वयोवृद्ध व्यक्तीसोबत जंगलात वनऔषधी शोधायला जातात. पावसाळ्यात गार्डगुरांची खूर सडतात, पोट बिघडते, कधी-कधी सर्पदंश होतो. यावर औषध उपचार करण्यासाठी ही वनऔषधी जंगलातून शोधून आणली जाते.

वरील सर्व आदिवासींची प्रतीकात्मक मानस दैवते आहेत. प्रत्येक देवतेच्या निर्मितीमागे, त्यांच्या पूजाविधीमागे निश्चित असे प्रयोजन असून आपल्या व पशुधनाच्या संरक्षणासाठी आदिवासी लोक हे सर्व विधी सामूहिक पद्धतीने करतात.

आदिवासी भिल्ल जमातीच्या कुलदेवता

याहामोगी उर्फ देवमोगरा, राजापांठो, विनोदेव, गिंबदेव, पांडोर ही भिल्लांची दैवते असून या दैवतांच्या मूर्ती आहेत. या दैवतांमध्ये अस्तंबा हे देखील त्यांचे श्रद्धेय दैवत आहे. त्यांच्या संप्रदायाच्या संदर्भात विचार केल्यास आपमंडळ, भतिजी मंडळ ओ.सी. हे तीन प्रमुख कोणता आहेत. या आपमंडळांचा संदर्भ असणारे ‘देवगोवी’ हे धडगाव तालुक्यातील एक गावही भिल्लांच्या दृष्टीने श्रद्धास्थान आहे. या कुलदैवतांचीव श्रद्धास्थानांची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

याहामोगी उर्फ देवमोगरा

‘याहामोगी’ हे केवळ धुळे-नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्लांचीच नव्हे तर गुजरात व मध्यप्रदेश या राज्यातील आदिवासींचे देखील दैवत आहे. याहामोगी’चे मंदिर

गुजरात, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्राच्या सीमेवरील ‘तीन खूना’ या गावी आहे. या देवतेचा मौखिक परंपरेतून पिढ्यानपिढ्या चालत आलेला खूप प्राचीन इतिहास असून तो महाभारतपूर्व काळाशी जोडलेला आहे. महाभारतपूर्व काळात सातपुड्यातील ‘दाब’ हे थंड हवेचे स्थळ आदिवासी राज्याचे शक्तिस्थान होते. याहामोगी किंवा देवमोगरा या नावाने ओळखली जाणारी ही देवता नवसाला पावणागी जागृत देवी असल्याची आदिवासींचा श्रद्धा आहे. भिल्ल लोक या देवीला नवस करतात व नवसपूर्ती झाल्यावर देवीला कोंबडी किंवा शेळीचा बळी देतात अथवा जिवंत सोडून देतात. देवीची मूर्ती धान्याच्या कोठीत असून तिच्या एका हातात गार्डगुरांचा कासरा तर दुसऱ्या हातात दुधाची चरवी आहे. महाशिवरात्री पासून या देवीच्या यात्रेला प्रारंभ होतो व होळीनंतर गंगपंचमीला या यात्रेची सांगता होते. लोक महाशिवरात्रीचा उपवास करून दोन-दोन दिवस रांगेत उभे राहून याहाचे दर्शन घेतात व उपवासाचे पारणे फेडतात.

अस्तंबा

नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्लांचे अस्तंबा हे दैवत असून वैदिक काळात वैदिक वांग्मयात सातपुड्याचा उल्लेख ‘ऋषक’ म्हणून येतो. या सातपुड्याच्या रम्य वनराईने नटलेल्या सर्वोच्च शिखराला ‘अस्तंबा’ म्हटले जाते. महाभारतातील आचार्य द्रोणाचार्यांचा पुत्र अश्वस्थामा या परिसरात राहतो असा भिल्लांचा समज आहे. यासंदर्भात भिल्लांच्या बोलीभाषेत प्रचलित असलेल्या मौखिक स्वरूपातील दंतकथा व आख्यायिका आहेत. अस्तंबा पूजनाची परंपरा भिल्लांमध्ये कित्येक शतकापासून रूढ आहे. खानदेशातील आदिवासी बांधवांना अस्तंबा श्रद्धेय आणि पूजनीय आहे. धनत्रयोदशीच्या दिवशी हे सर्वोच्च शिखर भाविक सर करतात. याहाच्या पूजेला साळ, भगर असे दीर्घकाळ टिकणारे धन नेले जाते तर

भाषाशास्त्र आदिवासी लोकधारा विशेषांक । २६७

PRINCIPAL
T.S.S.'s, Sm. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Dist. Dhule

अश्वत्थाम्याच्या पूजेसाठी शेतातूनच भाताच्या मुठभर रोपाची जुडी तयार करून नेली जाते. भाविक ढोल, डफा'च्या तालावर नाचत गात अस्तंबा'च्या दर्शनाला जातात. अस्तंबा'च्या दर्शनाला फक्त पुरुष जातात. परंतु तेथे जाण्यापूर्वी पाच-सात दिवस पुरुषांना व्रतस्थ राहून ब्रह्मचर्याचे पालन करावे लागते. दीपावलीच्या दिवशी अस्तंबाचा पुजारी अश्वत्थाम्याची पूजा करतो. पूजेच्या दिवशी पहाटेच पूजेचे सर्व साहित्य तोरणमाळहून आणले जाते. तोरणमाळशी आदिवासींची अतूट आणि अनामिक श्रद्धा जोडली गेलेली आहे. भिल्लांचे कुलदैवत असेल्ल्या 'याहादेवी'च्या पूजेचे साहित्य देखील तोरणमाळहूनच आणले जाते. असे म्हणतात.

आदिवासी पावरा जमातीच्या देव-देवता

पावरा या आदिवासी जमातीत पुढीलप्रमाणे अनेक देव-देवता आहेत. होलका-ऊली, इंदिराजा, बापदेव, गोविदेव, हिंवारदेव, हुंडोव, गिरहुण, करहण/कणसरी, सीतामाता, कोवदेव, खोवो, खांदिराजा, आट्टी, आयखेडा-आयकुट्टी, वीरदाती, वीरदाता, ओछावत, चांदहुरेज, कुंभायराणा, हिंवारिन, खारीवहायलो, बिजलाकुवर, डुडोदच्या, मेंढ्योतारो, वाहत्या बामण, सुहूराणा, खेतरपाल, पांढर माता, राणी काजल इत्यादी. या पावरा जमातीच्या देव-देवतांना मूर्तीचे रूप नसते. तर चिकन दगड गोट्यांना शेंदूर लावून मोकळ्या जागेवर त्यांची स्थापना केलेली असते. त्यामुळे पावरा जमातीच्या देवदेवतांची देवळे किंवा मंदिरे आढळत नाहीत.^१

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या प्रत्येक पावरा जमातीच्या घरात 'गिरहुण' म्हणजे कुलदेवता असतेच. अडीच-तीन फुटाचे सागाचे लाकूड जमिनीत रोवले जाते, त्यास ते 'गिरहुण' कुलदेवता मानतात. पावरा लोकांच्या कुळातील रितीरिवाजानुसार कुलदेवतेची स्थापना केलेली असते. काही पावरा कुळातील लोकांच्या चुलीजवळ

ही गिरहुण देवता असते. तर काही पावरा कुळातील लोक स्वयंपाक घरातील भिंतीतील सागाच्या खांबास 'कुलदेवता' मानतात. काही पावरा लोकांची कुलदेवता त्यांच्या कुळातील रिवाजानुसार मधल्या घरात असते. तर काहींच्या दाराजवळ असते. मराठी सण, उत्सव, विवाह आदी समारंभ साजरा करण्यापूर्वी अथवा ग्रामदेवतेची पूजा करण्यापूर्वी या गिरहोन जवळ पणती लावतात. याप्रकारे प्रथम कुलदेवतेच्या पुजेनंतरच पुढील विधीला सुरुवात केली जाते.^२ घरात नववधू आल्याबरोबर तिने प्रथम 'गिरहोण'च्याच पाया पडले पाहिजे अशी प्रथा पावरा जमातीत प्रचलित आहे. 'गिरहोण'ला पाया पडल्यापासून नववधूला त्या घरातील सुन म्हणून मान्यता पावते.^३

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे सण-उत्सव

धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील 'भिल्ल' या आदिवासी जमातीमध्ये 'चोवरी आमस' (पोळा), 'नोवाया-दोहरो' (नवरात्री-दसरा), 'दिवाली' (दिवाळी), 'ओली बाय' (होळी) हे प्रमुख सण-उत्सव साजरे केले जातात. त्याचप्रमाणे 'पावरा' या आदिवासी जमातीत इंदल, होळी, दिवाळी, पोळा हे सण-उत्सव अनोख्या पद्धतीने साजरे केले जातात. त्यातही होळीच्या सणाला 'पावरा' समाजात अनन्यसाधारण महत्त्व असून हा सण आठवडाभर साजरा केला जातो. धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचे काही प्रमुख सण उत्सव पुढीलप्रमाणे आहेत.

'चोवरी आमस' (पोळा)

कृषी संस्कृतीशी निगडित असणारा व श्रावणी अमावस्येला येणारा 'बैल पोळा' हा सण नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोक उत्साहाने साजरा करतात. पोळ्याच्या दिवशी बैलांना पूर्ण दिवस आराम दिला जातो व त्यांना सजवले जाते. पोळ्याच्या सणाला भिल्ल आदिवासी लोक हंगामातील पहिले

भारतीय आदिवासी लोकधारा विशेषांक । २६८

PRINCIPAL
T.S.S.'s, Smt. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

पिक म्हणजेच परसबागेत पिकवलेली मकई वाफेवर शिजवून बैलांना नैवद्य म्हणून खाऊ घालतात. कारण या पहिल्या पिकावर त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचाही हक्क नसतो असे आदिवासी मानतात. याकाळात मकई पिकत आलेली असते व तिचे दाणे पक्व होऊन मकईच्या तुऱ्यांना चंदेरी रंग आलेला असतो. त्याला भिलोरी बोलीत 'होडा चोवऱ्या' असे म्हणतात. त्यावरूनच पोळ्याला 'चौवरी आमास' असे म्हटले जाते.

'नोवाया-दोहरो' (नवरात्री-दसरा)

नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल आदिवासी लोक नवरात्रीला 'नोवाया' असे म्हणतात. भिल्ल समाजात असाही समज आहे की, या नवरात्री म्हणजे मंत्र-तंत्र शिकण्या, शिकविण्याचा पर्वकाल आहे. त्यामुळे भिल्ल समाजात याकाळात भीतीचे वातावरण देखील असते. पूर्वी दसऱ्याच्या दिवशी रेडा गावाभोवती फिरवून त्याचा बळी दिला जात असे. आता मात्र ही बळी देण्याची प्रथा नामशेष झाली असली तरी या प्रथेचे प्रतीकात्मक पालन आजही केले जाते. यासाठी गावाभोवती भुई कोहळा फिरवून तो फोडला जातो.

दिवाळी

धुळे-नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोक दिवाळी हा सण नेमक्या तिथीला साजरा करीत नाहीत. सुगी संपल्यानंतर दिवाळीचा सण ते सवडीने साजरा करतात. त्यांची दिवाळी म्हणजे सोंगाडे नाचवणे होय. नवापूर तालुक्यातील 'सोनारा' 'केवडीपाडा' ह्या सोंगाड्या पार्टी तर नंदुरबार तालुक्यातील 'लोय' ही सोंगाड्या पार्टी प्रसिद्ध आहे. सोंगाड्यांना सुपारी दिली जाते आणि ठरलेल्या दिवशी सोंगाडे येतात. प्रथम सर्व ग्रामदेवतांचा पूजाविधी झाल्यावर सोंगाडे तयार होऊन खुल्या रंगमंचावर येतात आणि रात्रभर सूर्योदय होईपर्यंत नाचतात. एकीकडे सोंगाड्यांच्या या कलास्वादात सारे चिंब भिजत असताना दुसरीकडे

लक्ष्मीला प्रसन्न करून घेण्यासाठी 'जुगार' खेळला जातो.

होळी

होळी हा नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींचा सर्वात प्रमुख व महत्त्वाचा सण आहे. आदिवासी भिल्ल जमातीची मूळची होळी ही नंदुरबारच्या अक्कलकुवा तालुक्यातील 'दाब' (मोरीई राह) येथे सर्वप्रथम पेटविली जाते. नंतर अक्राणी तालुक्यातील 'गोवऱ्या' व 'काकरपाटी' येथे बांबूची होळी पेटविली जाते. त्यानंतर 'भगदरी' (पोट्टी), 'काठी' येथे पौर्णिमेच्या रात्रीरात्रभर नाचून झाल्यानंतर पहाटे होळी पेटवतात. पौर्णिमेच्या दिवशी नंदुरबारमधील सपाटीच्या भागातरात्री नऊ दहा वाजता 'डांड' पेटवला जातो. भगदरी, काठीच्या होळीनंतर दुसऱ्या दिवशी मोलगी येथील सुप्रसिद्ध होळी पेटवतात. त्यावेळी मेलादा (मेळा) फार उत्साहाने साजरा केला जातो. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी जामलीची होळी व मेलादा झाल्यानंतर अक्राणी तालुक्यातील असली. जमान्याची होळी व मेळा साजरा करतात. त्यानंतर अक्राणीतील तनाजा, बुगवाडा या गावांच्या होळ्या व मेलादा फार मोठ्या प्रमाणावर साजरे होतात.

नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासींची होळी ही मौज मजा करण्यासाठी असल्याचा दाखला ऐतिहासिक देवदेवतापासून मिळतो. मौखिक इतिहासावरून सातपुड्यातील 'दाब' हे थंड हवेचे ठिकाण 'राजा फानठा' व 'गांडा ठाकूर' या देवतांचे मूळ जन्म ठिकाण आहे. राजा फानठाचे वडील तारहमल, त्यांचा भाऊ पोरबदेवयांना तीन मुली होत्या. त्या तिघींची नावे 'देव-दिवाली तथा रोडाली दिवाली', 'ओली तथा ओली जोगन', व तिसरी 'आगखात्री' असे होते. या तिघी बहिणी तारुण्यसुलभ मजा करणाऱ्या होत्या. या तीन बहिणींपैकी 'दिवाली' व 'ओली' यांच्या लीला चारी खंडात प्रसिद्ध आहेत. याप्रकारे सातपुड्यातील

भारतीय आदिवासी लोकधारा विशेषांक । २६५

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Sm. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

निरागस व विलोभनीय संस्कृती असल्याचे दिसते. सात्विक पद्धतीने जीवनाचा आनंद लुटण्याची प्रेरणा देणारे आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन हे मोहक वाटते. संगीत, नृत्य व समूह भावनेनी ओतप्रोत असलेले आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे विशुद्ध कलात्मकतेने भरलेले असून त्यात अश्लीलतेला कुठेच थारा नाही. म्हणून निसंदिग्धपणे असे म्हणता येते की, आदिवासी समाज व त्यांचे निसर्गाच्या सानिध्यातील जीवन हे जंगलातील वृक्ष, वेळी व फुला-फळा सारखेच नाजूक व रसभरीत आहे.

संदर्भ

१. पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०११, पृ. १८९-१९१
२. कित्ता, पृ. ४२-४५
३. कित्ता, पृ. ४५-४८
४. कित्ता, पृ. ४८, १९७
५. डी.जी.पाटील, 'पावरा समाज व संस्कृती', भाषा संशोधन - प्रकाशन केंद्र, बडोदा, १९९८, पृ. ८८
६. कित्ता, पृ. २४
७. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य',

पृ. १४६

८. नाहार कंद, 'होळी विशेषांक', 'संपादकीय-होळी बाय रिगणी डोलाप्यो', मानव मुक्ती ट्रस्ट, मुंबई, १९९७, पृ. ६-७
९. गोविंद गारे, 'सातपुड्यातील भिल्ल : ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. ५४
१०. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', पृ. ४९-५३
११. उपरोक्त, डी.जी. पाटील, 'पावरा समाज व संस्कृती', पृ. १०६-११०
१२. उपरोक्त, पुष्पा यशवंत गावित, 'पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य', पृ. २००-२०२

***

- डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय,
साक्री, जि.धुळे - ४२४३०४

Email : sharadpolsci@gmail.com

मो. ९४०५१०८१३५

•••

PRINCIPAL
T.S.S.'s.Smt. U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desale Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule